

**Konstantinos Tsirigotis, Ewa
Lewik-Tsirigotis, Bożena Baster**

**Czynniki środowiskowe i
osobowościowe jako determinanty
zachowań przestępczych nieletnich**

Pedagogika Rodziny 2/4, 93-107

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Konstantinos Tsirigotis

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach,
Filia w Piotrkowie Trybunalskim

Ewa Lewik-Tsirigotis

Społeczna Akademia Nauk w Łodzi

Bożena Baster

Czynniki środowiskowe i osobowościowe jako determinanty zachowań przestępczych nieletnich

1. Czynniki środowiskowe

Przeprowadzone badania nad przestępczością nieletnich i jej przyczynami egzogennymi pozwalają wyróżnić trzy płaszczyzny, oparte na grupach zajmujących istotne miejsce w życiu i rozwoju dziecka: dom rodzinny, szkoła i grupa rówieśnicza. Środowiska te odgrywają ważną rolę w procesie socjalizacji, a wychowanie dzieci wymaga spełnienia określonych warunków, by przebiegało prawidłowo. W sytuacjach życiowych nieletnich przestępców warunki te często nie są spełniane i w związku z tym proces uspołeczniania ulega zaburzeniu (Żabczyńska, 1974).

1.1. Uwarunkowania zachowań przestępczych tkwiące w rodzinie

Rodzina jako podstawowe środowisko wychowawcze, odgrywa niewątpliwie podstawową rolę w kształtowaniu postaw społecznych jednostki, w tym także postaw o charakterze patologicznym. Na pojęcie środowiska rodzinnego składa się struktura rodziny, warunki materialne i zdrowotne, stopień wykształcenia rodziców i poziom kultury środowiska. Szczególne znaczenie rodziny wynika

z pełnionych przez nią funkcji, takich jak zaspokajanie podstawowych potrzeb, budowanie więzi emocjonalnych, łączących jej członków i ciągły wpływ na jednostkę. Zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny odgrywają znaczącą rolę w etiologii niedostosowania społecznego i traktowane są jako jeden z najważniejszych czynników mających wpływ na patologiczne zachowania jednostki (Mościcka, 1970).

Rodzinę można uznać za „kolebkę” osobowości. W bliskich kontaktach z matką, ojcem, rodzeństwem i dziadkami dziecko rozwija podstawowe funkcje psychiczne, przejmuje normy zachowania i postępowania, a tym samym kształtuje swoją osobowość. Rodzina spełniając funkcję socjalizującą wprowadza dziecko w społeczeństwo przekazując język, podstawowe wzory zachowania, zwyczaje i obyczaje oraz wprowadza w świat wartości i kultury. Funkcje rodziny związane są więc z przygotowaniem dzieci do samodzielnego życia, a tym samym przygotowaniem do prawidłowego funkcjonowania w otaczającym świecie. Dzięki wzorom osobowym, jakimi są matka i ojciec, dziecko uczy się jak odnosić się do innych, kogo lubić, kogo unikać, jak wyrażać swoją sympatię czy antypatię, jak powstrzymać negatywne reakcje. W ten sposób rodzina przyczynia się do prawidłowego rozwoju psychofizycznego i przygotowuje do pełnienia późniejszych ról społecznych. O rodzinie mówi się jako o instytucji społecznej, która wobec swych członków spełnia zadania głównie w zaspokajaniu ich potrzeb materialnych, opiekuńczych, wychowawczych i emocjonalnych. Nie zawsze jednak rodzina spełnia wymienione funkcje i wówczas mowa jest o dysfunkcjonalności rodziny (Ziemska, 1977).

Jednym z czynników zakłócających prawidłowe funkcjonowanie rodziny mogą być zmiany w jej strukturze, podczas gdy stabilność środowiska rodzinnego stanowi bardzo ważny czynnik równowagi emocjonalnej i zdrowia psychicznego dziecka. Rozbicie rodziny przez rozwód, separację czy śmierć stanowi zawsze szok i pozostawia trwały uraz, który może być tylko łagodzony (Ziemska, 1977). **Zaburzenia struktury rodziny polegają na braku jednego z jej członków** pełniącego rolę rodzicielskie, tj. matki lub ojca. Rodziny takie noszą nazwę niepełnych i w Polsce są to przeważnie rodziny matek samotnie wychowujących dzieci. Dysfunkcyjność takiego środowiska charakteryzuje osłabiona kontrola wychowawcza, mała liczba wzorców osobowych oraz występowanie problemów związanych z zaspokajaniem potrzeb dziecka. Rozbicie podstawowej struktury rodziny jest czynnikiem naruszającym emocjonalny, intelektualny i społeczny rozwój dziecka i może prowadzić do powstania trudności wychowawczych, wywołać u dziecka depresję, nerwicę a nawet prowadzić do aspołecznego zachowywania się. Taki dom przestaje dawać dziecku poczucie bezpieczeństwa i oparcia, a wówczas szuka ono akceptacji poza domem, staje się podatne na wpływy z zewnątrz. Pojawia się także dążenie do rozładowania wewnętrznego

napięcia, co może przybierać formy nieakceptowanego społecznie zachowania (agresja, narkomania, przestępczość). Do przejawów patologii rodziny należy niewłaściwa atmosfera moralno-wychowawcza, nieprawidłowe stosunki uczuciowe, niezaspokojenie podstawowych potrzeb biologicznych i społecznych. Ponadto za znaczące uważa się także rozbitcie rodziny, nadużywanie alkoholu przez rodziców i przestępczość któregoś z członków rodziny. Są to czynniki, które bez wątpienia zwiększają możliwość zakłóceń w wypełnianiu przez rodzinę funkcji opiekuńczo-wychowawczej (kontroli i pomocy w okresie rozwoju). Oprócz tego dzieci obserwując patologiczne wzorce życia rodziców uczą się ich (Hołyst, 2007).

Do najczęściej spotykanych patologii w naszym kraju należy alkoholizm jednego bądź obojga rodziców. Taka sytuacja stwarza specyficzny klimat w rodzinie i bardzo niekorzystne warunki wychowawcze dla dziecka. W rodzinach alkoholików często występują sprzeczki, kłótnie między rodzicami, ogólna degradacja psychiczna i społeczna, co w zasadniczy sposób wpływa na atmosferę w domu. Konsekwencją takiego stanu jest brak nadzoru nad dziećmi (Kołakowska-Przełomiec, 1977). Rodziny żyjące w niedostatku mogą mieć problemy z zaspokojeniem podstawowych potrzeb dziecka, co wpływa bezpośrednio na realizowane przez nie zadania opiekuńczo-wychowawcze. Chęć zdobycia środków do zaspokojenia własnych potrzeb może motywować nieletniego do działania niezgodnego z prawem. Trudne warunki materialne są także przyczyną problemów w rodzinie, co wpływa na atmosferę życia, rodzi konflikty i burzy relacje pomiędzy rodzicami a dziećmi.

Zrywanie więzi z rodzicami to kolejny istotny czynnik mający wpływ na początek procesu demoralizacji nieletniego. Zaspokojenie potrzeby przynależności do rodziny i kontaktu emocjonalnego to jedna z podstawowych funkcji rodziny. Od niej zależy poczucie bezpieczeństwa, które w przypadku dzieci ma duże znaczenie dla ich uczenia się i rozwoju. Właściwy kontakt poprzez zaspokajanie potrzeb i częste przebywanie z rodzicami, pozwala na utrzymanie silnej więzi emocjonalnej między rodzicami a dziećmi. Wówczas przekazywanie dziecku norm i wartości, wytworzenie w nim pożądanego postaw jest zadaniem łatwiejszym. Takiemu silnemu porozumieniu pomiędzy rodzicami a dzieckiem, wykształconemu w okresie wczesnego dzieciństwa nie grozi zachwianie nawet w trudnym dla dziecka okresie dojrzewania. Brak więzi emocjonalnej z ojcem i matką, żywienie wręcz niechęci w stosunku do rodziców to główne podłoże wykołajenia moralnego, którego początek bierze się z warunków środowiska rodzinnego (Hołyst, 2007).

Podsumowując, jeżeli mówi się o podłożu przestępczości nieletnich tkwiącym w środowisku rodzinnym, to zapewne ma się na uwadze negatywne pod względem wychowawczym czynniki mające wpływ na życie emocjonalne dziecka powodujące tym samym powstawanie zaburzeń w jego zachowaniu.

Dysfunkcyjny dom staje się źródłem przykrości, napięć, stresów i frustracji. Źródło konfliktu wypływa z negatywnej oceny tego środowiska, co nieletni manifestuje swoim zachowaniem (Mościcka, 1970).

1.2 Rola środowiska szkolnego w generowaniu zachowań przestępczych

Sytuacja rodzinna dziecka ma znaczący wpływ na jego funkcjonowanie w szkole. Braki wychowania rodzinnego determinują różne zachowania patologiczne na terenie szkoły. Jednak szkoła również może się stać środowiskiem determinującym zachowania dewiacyjne.

Szkoła obok rodziny jest kolejną instytucją mającą wpływ na kształtowanie osobowości nieletniego, zapoznaje go z pracą, obowiązkami (uczenie się) i odpowiedzialnością. Dlatego sytuacja ucznia w szkole, kontakty rówieśnicze, powodzenia czy niepowodzenia szkolne warunkują późniejszy, pomyślny start w dorosłe życie. Tak więc szkoła to typ instytucji społecznej, której zadaniem jest kształcenie i wychowanie dzieci i młodzieży. Realizacja tych zadań w praktyce natrafia na poważne trudności, ponieważ czasami okazuje się, że stosowane metody dydaktyczne i wychowawcze stosowane wobec niektórych uczniów są mało skuteczne. Do tego dochodzą jeszcze takie czynniki jak przeludnione klasy, złe warunki lokalowe, przeładowane programy nauczania, a przede wszystkim brak indywidualnego podejścia do ucznia uwzględniające jego zdolności, zaangażowanie czy sytuację życiową.

Szkoła powinna każdemu uczniowi stworzyć najlepsze warunki nauki i wychowania, ale w wyniku wielu nieprawidłowości staje się miejscem, gdzie osobowość dziecka ulega poważnym zaburzeniom. W literaturze podkreśla się związek dysfunkcji szkoły z niedostosowaniem społecznym i przestępczością młodzieży. Konopnicki wyróżnia w środowisku szkolnym trzy czynniki, które mogą być przyczyną niedostosowania społecznego, a są to: stosunek nauczyciela do dziecka i dziecka do nauczyciela, wzajemne stosunki dziecka z innymi dziećmi oraz opóźnienie w nauce szkolnej czy niepowodzenie w nauce

Akcentowana przez nauczycieli negatywna ocena ucznia (ostre uwagi) i zbyt późne wykrycie braków w wiadomościach mogą mieć wpływ na zachowanie się młodego człowieka, który rozładowuje emocje poprzez agresję. Uczeń agresywny burzy porządek w grupie rówieśniczej wyrządzając często krzywdę jej członkom. Może to doprowadzić do negatywnego nastawienia grupy do ucznia.

Dobre stosunki z grupą koleżeńską wzmacniają poczucie wartości, przynależności i bezpieczeństwa. Zaniechani uczeń z rodziny patologicznej staje się obiektem kpin, wyśmiewania i odrzucenia. Znęcanie się w środowisku szkolnym jest na porządku dziennym, czego dowodem są doniesienia na policję przez dyrektorów szkół, bądź skargi rodziców dzieci poszkodowanych. Do przejawów

znęcania się należy przemoc werbalna, czyli poniżanie, dokuczanie oraz fizyczna przemoc w rodzaju szarpania, kopania i pobicia (Konopnicki, 1971).

Dzieci z rodzin dysfunkcyjnych czy patologicznych znajdują się w najtrudniejszej sytuacji, ponieważ często nie radzą sobie z obowiązkami szkolnymi. Tworzą one czasami grupę z innymi uczniami, którzy znajdują się w podobnej sytuacji. Jest to często grupa nieformalna przejawiająca zachowania dewiacyjne o działalności przestępczej. W szkole realizuje się program nauczania, ale nie bierze się pod uwagę tego, że nie wszystkie dzieci w równym czasie będą mogły przyswoić cały materiał. W przypadku dzieci nieśmiałych, lękliwych nawet pomoc nauczyciela nie przyczyni się do uzyskania satysfakcjonującej oceny w stosunku do włożonej pracy. Wtedy następuje rozczarowanie i niechęć do nauki, co przyczynia się do opóźnień oraz do negatywnych objawów zachowania (Biel, 2001). Dzieci, które doświadczają w szkole różnych trudności (ze strony nauczyciela czy grupy rówieśniczej) nie znajdują zrozumienia i pomocy u osób dorosłych ani w szkole ani w domu. Niepowodzenia szkolne powodują zaburzenia w zachowaniu się dziecka, które w obawie przed karą uczy się okłamywać, wagaruje, ucieka z domu, wkracza na drogę przestępstwa, alkoholizmu lub narkomanii. Dziecko przestaje interesować się nauką. Rodzice ze względu na swoje niskie wykształcenie często nie mogą pomóc dziecku w uzupełnieniu braków w wiadomościach. Ta bezradność często udziela się nieletnim. Na tym podłożu powstaje jego konflikt ze szkołą, który zaczyna przybierać groźniejsze formy niż wagary czyli przeszkadzanie na lekcji, lekceważenie nauczycieli aż w końcu następuje rezygnacja z roli ucznia (Konopnicki, 1971). Niepowodzenia szkolne ujmowane są jako stan, w którym znalazło się dziecko na skutek niespełniania wymagań szkoły. Ostatnia faza niepowodzeń to drugoroczność. Pozostawienie ucznia w tej samej klasie może doprowadzić do wykolejenia się, może także mieć wpływ na psychikę i zdrowie dziecka. Uczniowie drugoroczni uczą się gorzej niż wcześniej oraz okazują lekceważący stosunek do nauczycieli i kolegów z klasy (Konopnicki, 1966).

Właściwy układ stosunków między dzieckiem a szkołą jest jednym z warunków skuteczności wpływu szkoły na dziecko. Oznaką zaburzeń tego układu są systematyczne wagary. Wagary to jedna z form naruszenia przez ucznia prawa szkoły do egzekwowania od niego określonego przepisami ilości czasu, jaki powinien spędzić na zajęciach szkolnych (plan lekcji). W naszym kraju nauka do 18 roku życia jest obowiązkowa, dlatego też szkoła jako instytucja wypełniająca to zadanie wymaga od ucznia by uczęszczał do szkoły biorąc udział w zajęciach objętych planem lekcji. Biorąc pod uwagę, że do każdej lekcji uczeń musi się przygotować, tj., odrobić lekcje, by nauczyciel pozytywnie go ocenił, to wagary są wyjściem uniknięcia sprawdzenia jego wiedzy. Jak wynika z badań nad konsekwencjami zjawiska wagarowania zachodzi istotna zależność

między wagarami a niektórymi czynnikami, które mogą mieć wpływ na proces demoralizacji dzieci i młodzieży doprowadzając nawet do przestępczości (Mościcka, 1970).

1.3. Wpływ środowiska rówieśniczego na zachowania przestępcze nieletnich

Grupa rówieśnicza jest ważnym środowiskiem wychowawczym zapewniającym jednostce wszechstronny rozwój osobowości. To tutaj rodzą się takie wartości jak życzliwość, przyjaźń i umiejętność współpracy. Jednakże zdarza się, że grupa może wywierać niekorzystny wpływ na jednostkę, dotychczas niezdemoralizowaną. Dzieje się tak zazwyczaj, gdy zostaje zerwana więź emocjonalna z rodziną i szkołą. Konsekwencją negatywnego nastawienia wobec rodziców, szkoły i kolegów z ławy szkolnej jest szukanie środowiska, które zrealizuje potrzebę akceptacji, przynależności oraz uznania. Takim środowiskiem może stać się grupa nieformalna często tworzona przez jednostki niedostosowane społecznie. Młodzież z tych grup jest w znacznym stopniu zdemoralizowana i zachowuje się w sposób nieakceptowany społecznie. Oprócz nawyków alkoholizowania, narkotyzowania i palenia papierosów, grupy te z braku zajęcia podejmują działania społeczne, w tym przestępcze. Takie wzorce zachowania mogą się przyczynić do wzrostu patologicznego wpływu na nowych członków grupy (Hołyst, 2007).

Niepowodzenia w nauce, spowodowane zaległościami szkolnymi oraz warunkami życiowymi rodzą frustrację, poczucie niższości oraz niechęć do nauki i szkoły. Przynależność do grupy daje poczucie siły i bezpieczeństwa. Wspólną cechą łączącą jej członków jest negowanie społecznie akceptowanych norm i wartości oraz agresywność, która wynika z negatywnego nastawienia do rodziny i szkoły za doznane niepowodzenia, trudności, niesprawiedliwe traktowanie czy kary. Jej członków łączy zazwyczaj miejsce zamieszkania, szkoła, a przede wszystkim podobne problemy. Członkowie grupy wspierają się wzajemnie, a jednocześnie pielęgnują w sobie poczucie skrzywdzenia i odrzucenia przez najbliższe otoczenie, co ułatwia im łamanie norm i zakazów (Bąk-Buczak, 2007).

Wyodrębnia się dwa rodzaje grup młodzieżowych. Pierwszą jest paczka będąca grupą towarzyską bez trwalszej organizacji gdzie rodzą się takie wartości jak życzliwość, przyjaźń i umiejętność współpracy. Drugim rodzajem jest szajka o zorganizowanym charakterze, w której znaczącą rolę odgrywa lojalność grupowa. Celem tworzenia się grupy okazuje się nie tylko wspólna zabawa, ale także chęć zdobycia przewagi nad słabszymi lub uległymi. Fakt popełnienia przestępstwa może być konsekwencją wcześniej nawiązanych kontaktów w zakładzie wychowawczym lub poprawczym oraz skutkiem oddziaływania młodocianych przestępców na nieletnich. W taki sposób powstaje grupa, która

może prowadzić do przestępczości. Jej funkcja towarzyska zależy od sytuacji domowej, im większy konflikt między dzieckiem a rodzicami czy szkołą tym większa rola grupy (Hołyst, 1991).

Największy wpływ rówieśników zachodzi w układach dwójkowych, przy czym wzajemna przyjaźń między taką parą stanowi największe ryzyko rozwoju zachowań przestępczych. Rok trwania takiej przyjaźni stanowi stuprocentowe prawdopodobieństwo stałego zachowania dewiacyjnego (Urban, 2005).

2. Właściwości osobowościowe mające wpływ na skłonności do zachowań przestępczych nieletnich

W psychologii wyodrębnia się wiele stanowisk w zakresie sposobów ujmowania osobowości. W ujęciu teorii różnic indywidualnych bierze się pod uwagę fakt, że ludzie różnią się między sobą pod względem psychicznym. Różnice indywidualne mają wpływ w reagowaniu człowieka na bodźce w różnych sytuacjach. Należy zwrócić również uwagę na fakt, że zachowanie ludzi cechuje pewna stałość, zależna od struktur wewnętrznych, czyli cech psychicznych, na które składa się osobowość człowieka. Różnice między pierwszym a drugim ujęciem osobowości wynika z tego, że jedni akcentują różnice między ludźmi, a drudzy ich stałość zachowania.

Badacze zajmujący się zaburzeniami zachowania, z jednej strony rozpatrują osobowość jako mechanizm warunkujący organizację i kierunkowość zachowania się ludzi. To podejście ma na celu wyjaśnienie, od czego zależy sposób zachowania się i jak można wyjaśnić przejawy jego dezorganizacji. Z drugiej strony rozpatruje się osobowość jako czynnik, który warunkuje zdolność człowieka do kierowania własnym zachowaniem (Reykowski, 1992).

Zachowanie przestępcze często bywa uwarunkowane zaburzeniami osobowości, które w określonych warunkach pobudza człowieka do postępowania sprzecznego z ogólnie przyjętymi normami społecznymi prowadząc do konfliktów, a niekiedy do aktów agresji skierowanych przeciwko innym ludziom lub przeciwko samemu sobie (Zimbardo, Ruch, 1988). Do koncepcji wyjaśniających genezę zaburzeń osobowości zalicza się teorie konstytucjonalne, psychologiczne i systemowe. W teoriach konstytucjonalnych zakłada się istnienie predyspozycji do zaburzeń osobowości. Niektóre teorie psychologiczne nawiązują do twórców psychoanalizy, według których zaburzenia są efektem tłumienia nieakceptowanych pragnień seksualnych albo tłumienia różnych form przemocy. Wskazuje się również na dziedziczenie predyspozycji fizjologicznych, do których należy poziom wrażliwości na bodźce czy poziom aktywności układu nerwowego. Natomiast teorie systemowe w poszukiwaniu zaburzeń osobowości odwołują się do niedorozwoju mechanizmów regulacyjnych objawiającego się przewagą zachowań reaktywnych, nieumiejętnością rozwiązywania prob-

lemów i niezdolnością do przewidywania konsekwencji swoich czynów. Taka przewaga niedojrzałych mechanizmów popędowo-emocjonalnych prowadzi do zahamowania rozwoju osobowości. W psychologii do specyficznych zaburzeń osobowości zalicza się utrwalone wzorce zachowań, które są jednocześnie odmienne od typowych dla danej kultury społecznej. Ta odmienność objawia się w odmiennym myśleniu, przeżywaniu emocji a co za tym idzie w odnośzeniu się do innych ludzi. Powoduje to pewne utrudnienia w funkcjonowaniu jednostki w społeczeństwie, a dla niej samej staje się źródłem nieprzyjemnych doznań. W klasyfikacji zaburzeń psychicznych i zaburzeń w zachowaniu w ujęciu ICD-10 wyróżnia się różne zaburzenia osobowości. Do specyficznych zaburzeń osobowości, które ujawnione w okresie dzieciństwa utrzymują się w życiu dorosłym zalicza się między innymi następujące typy:

- osobowość paranoiczna nadmiernie wrażliwa na niepowodzenia i długo-trwale przeżywająca z tego powodu przykrość, podejrzliwa;
- osobowość schizoidalna ograniczająca kontakty z ludźmi, charakteryzująca się chłodem emocjonalnym, małą zdolnością do wyrażania i przeżywania uczuć, obojętna do obowiązujących norm i zwyczajów społecznych;
- osobowość chwiejna emocjonalnie gwałtownie wybuchająca gniewem;
- osobowość lękliwa, której towarzyszy ciągłe napięcie i niepokój i która nie nawiązuje bliższych kontaktów z ludźmi;
- osobowość dysocjalna (antyspołeczna), która lekceważy normy społeczne i zwyczajowe, nie liczy się z uczuciami innych, bywa agresywna, brakuje jej zdolności do przeżywania poczucia winy i niewrażliwa na stosowane kary (Czabała, Meder, Sawicka, 2000).

Międzynarodowe systemy klasyfikacyjne ICD-10 i DSM-IV przedstawiają osobowość antyspołeczną, obejmującą niektóre dewiacje psychologiczne, które mogą mieć wpływ za zachowania kryminalne. Wg kryteriów diagnostycznych DSM-IV osobowość antyspołeczna to osobowość, której brak umiejętności dostosowania się do norm społecznych, impulsywną, skłonna do kłamstwa, lekkomyślna, nieodpowiedzialna i która nie ma wyrzutów sumienia z powodu swoich niewłaściwych zachowań. Wg kryteriów diagnostycznych ICD-10 osobowość antyspołeczna to osobowość, która jest bezwzględna, nieodpowiedzialna, lekceważąca ogólnie przyjęte normy, agresywna, niezdolna do poczucia winy, z niską tolerancją frustracji, stwarzająca sytuacje konfliktowe i obwiniająca innych. Przedstawione kryteria diagnostyczne charakteryzują takie procesy emocjonalne, intelektualne i sposób zachowania, które mogą być czynnikiem sprawczym różnych działań przestępczych (Pytka, 2001). Klasyfikacja DSM-IV zależy od nasilenia objawów i wieku życia, w jakim one występują. Zalicza się do nich zaburzenia opozycyjno-buntownicze oraz zaburzenia w kontroli

zachowania. Pierwsza forma występuje wcześniej i przeradza się w drugą formę w początkowej fazie okresu dorastania. Zachowania buntowniczo-opozycyjne to zachowania nieadekwatne do wieku życia takie jak złość, upór, drażliwość i przeciwstawianie się osobom, które dotychczas były autorytetami.

W przypadku zaburzeń w kontroli zachowania występują nasilone objawy zachowań niezgodnych z normami i zasadami społecznymi oraz szkodliwe społecznie np. bójki, kradzieże czy wandalizm. Efektem końcowym u osób z takimi zaburzeniami może być rozwój osobowości antyspołecznej. Wystąpienie trzech z wymienionych objawów przed upływem 15 roku życia może świadczyć o rozwoju osobowości antyspołecznej (Radochoński, 2001).

Zanim określono ważniejsze klasyfikacje zaburzeń biopsychicznych, które miały przyczynić się do próby wyjaśnienia zachowań przestępczych odwoływano się do zmiennych biologicznych, czyli do koncepcji czynników genetycznych lub wrodzonych, do zaburzeń hormonalnych, biochemicznych czy układu chromosomów. W ostatnich czasach wyróżnia się cztery podstawowe czynniki biopsychiczne, które mogą odgrywać decydującą rolę w etiologii zachowań przestępczych. Są to charakteropatia, psychopatia, temperament i inteligencja (Gierowski, 2000). Jak widać dwa pierwsze czynniki wyraźnie leżą w obszarze psychopatologii.

Charakteropatia to zespół cech osobowości charakterystyczny dla jednostek, u których wystąpiły zmiany w strukturze i funkcjonowaniu ośrodkowego układu nerwowego (O.U.N.). Zmiany te mogą być wywołane organicznymi uszkodzeniami mózgu powodując zaburzenia psychiczne. Utrudniają one lub uniemożliwiają mechanizm przystosowawczy jednostki, co pociąga za sobą dezaprobatę ze strony otoczenia. Do najbardziej typowych objawów charakteropatii należą drażliwość, impulsywność i skłonność do wybuchów złości. Inne cechy charakteropatyczne przypominają w swoich objawach psychopatię i skłonności do takich zachowań jak kłamstwa, kradzieże, ucieczki z domu, włóczęgostwo, okrucieństwo, nieumiejętność współżycia z otoczeniem i skłonność do wybryków seksualnych (Bilikiewicz, 1989; Lewicki, 1979; Mościcka, 1970).

Przeprowadzono wiele badań nad związkiem uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego a skłonnościami do zachowań przestępczych. Niektóre z nich potwierdzają tezę, że uszkodzenia mózgu zaburzają proces socjalizacji, co może być czynnikiem kryminogennym skłaniającym jednostkę do aktywności przestępczej. W innych badaniach wskazano na istotną rolę uszkodzenia OUN w genezie przestępczości agresywnej, a w szczególności w motywacji sprawców zabójstw. U zabójców kierujących się motywami takimi jak lęk, uraz czy poczucie krzywdy częściej stwierdzano uszkodzenie mózgu niż u zabójców działających w oparciu o motywacje urojone (Gierowski, 2000).

Psychopatia to taki wymiar osobowości, który charakteryzuje stałe zachowania dotyczące sfery emocjonalno-popędowej i motywacji człowieka. Oznacza odchylenia w zakresie temperamentu, charakteru i życia popędowego. Klasyfikacje ICD-10 i DSM-IV traktują psychopatię jako różnorodne zaburzenia osobowości, do których zalicza się osobowość paranoiczna, schizoidalna, chwiejna emocjonalnie i antyspołeczna. Psychopata odmiennie ocenia rzeczywistość i odmiennie na nią reaguje. Przypisuje mu się skłonności do niekontrolowanych zachowań, gwałtownych reakcji, nieumiejętność wczuwania się w psychikę innych ludzi, nieliczenie się ze skutkami swojego postępowania oraz brak zdolności do nawiązywania związków uczuciowych. Mniejszy poziom lęku u psychopatów stanowi istotną przyczynę trudności w procesie prawidłowej socjalizacji, czyli przystosowania społecznego. Eysenck wprowadził podział psychopatii na pierwotną i wtórną. Pierwotna psychopatia zdeterminowana jest genetycznie przez predyspozycje psychotyczne. Osoby o wysokim poziomie psychotyczności są samotne, pozbawione uczuć, niewrażliwe, nierozsądne, agresywne i niedostosowane społecznie. Eysenck uważa, że istnieje związek pomiędzy poziomem psychotyczności a zachowaniem przestępczym. Odnosi się to w szczególności do sprawców czynów agresywnych, u których stwierdza się podwyższony poziom psychotyczności. Psychopatia wtórna występuje u osób, które ze względu na trudności warunkowania i nadmierną pobudliwość emocjonalną bardziej podatne są na działania antyspołeczne. O tym jednak czy ekstrawertywni neurotycy staną się psychopatami decydują warunki i wpływ środowiska, w jakim się rozwijają (Gierowski, 2000). Z badań klinicznych wynika, że podstawową przyczyną ukształtowania się osobowości psychopatycznej jest zaburzenie kontaktu emocjonalnego między dzieckiem a rodzicami, zwłaszcza z matką. Ogromne znaczenie ma również brak możliwości wykształcenia prawidłowego stosunku uczuciowego do matki w pierwszych latach życia dziecka, oraz zastępowanie opieki rodzicielskiej przez inne osoby. Dzieciom wychowującym się w takich warunkach brakuje zdolności do zawierania bliższych przyjaźni, są niedostępne, oschłe i skłonne do kłamstwa (Stanik, 1980).

Według Eysnecka temperament to stałe cechy zachowania takie jak pobudliwość, tempo procesów psychicznych, siła i szybkość reagowania. Dotyczą one emocji i czynności podejmowanych przez jednostkę w różnych formach działania i spełniają istotną funkcję w przystosowaniu się jednostki do wymagań środowiska. W przypadku temperamentu nie tyle chodzi o uszkodzenie struktury czy zakłócenie funkcjonowania układu nerwowego, ile o cechy prawidłowo funkcjonującego układu nerwowego, które mogą sprzyjać zachowaniom przestępczym.

Do najbardziej popularnych teorii temperamentu zalicza się typologię konstytucjonalną, a wśród nich typologię Kretschmera. Ten niemiecki psychiatra

doszedł do wniosku, że istnieje powiązanie pomiędzy budową ciała a skłonnościami do chorób psychicznych. Wyodrębnił cztery typy budowy ciała: asteniczną, atletyczną, pykniczną i dysplastyczną i przyporządkował im określone typy psychiczne zwane temperamentami, na które składają się cztery podstawowe właściwości psychiczne, do których należą wrażliwość na bodźce nastroj i szybkość następowania po sobie procesów psychicznych oraz tempo ruchów. Charakteryzując typy temperamentu można było stwierdzić np. u astenika skłonność do schizofrenii (zamknięty w sobie, mało towarzyski, trudno nawiązujący kontakty z otoczeniem), natomiast u pyknika predyspozycje do zapadania na psychozę maniakalno-depresyjną.

Pawłow z kolei przedstawił koncepcję związku między właściwościami procesów nerwowych a typami temperamentu. Według niego zachowanie człowieka zależy od właściwości ośrodkowego układu nerwowego. Tymi właściwościami są: siła, równowaga i ruchliwość podstawowych procesów nerwowych pobudzania i hamowania. Tym silniejszy jest proces pobudzania im jednostka jest bardziej zdolna reagować na silne bodźce bez uruchamiania hamowania obronnego. Biorąc pod uwagę równowagę między procesem pobudzania i hamowania Pawłow wyodrębnił silny i słaby typ układu nerwowego oraz podział typów silnych na zrównoważone i niezrównoważone, gdzie typ niezrównoważony charakteryzuje się przewagą procesu pobudzania nad procesem hamowania. Niektóre cechy układu nerwowego utrudniają skuteczne działanie człowieka. Stwierdzono, że jednostki silne w porównaniu ze słabymi łatwiej radzą sobie w sytuacjach trudnych, zwanych stresowymi.

Kolejnym podejściem w psychologicznym wyjaśnieniu temperamentu było wprowadzenie introwersji i ekstrawersji przez Junga. Według niego pojęcie temperamentu odnosi się do tego jak skierowana jest energia psychiczna człowieka, czy na zewnątrz czy do wewnątrz. Na tej podstawie wyróżnił dwa typy osobowości, tj. introwertyka i ekstrawertyka. Uwaga ekstrawertyka skierowana jest na świat zewnętrzny, a introwertyk koncentruje się na samym sobie, nie lubi wyrażać myśli ani uczuć. Te osobowości wymienione przez Junga stały się podstawą badań Eysencka, według którego na strukturę osobowości składa się ekstrawersja, introwersja, neurotyczność i psychotyczność. Zakładał on, że za podstawę wymiaru osobowości (temperamentu) odpowiedzialny jest proces pobudzania i hamowania oraz ich wzajemne oddziaływanie. Introweryków charakteryzuje przewaga pobudzania nad hamowaniem, (pobudzanie generuje się szybko, ale hamowanie pojawia się powoli i jest słabe). Ekstrawertycy natomiast odznaczają się przewagą hamowania nad pobudzaniem (pobudzanie generuje się wolno a hamowanie pojawia się szybko i jest silne). Eysenck opisuje jeszcze dodatkowy czynnik, tj. neurotyczność, jako zrównoważenie emocjonalne lub brak zrównoważenia. Poziom ekstrawersji i neurotyczności, autor

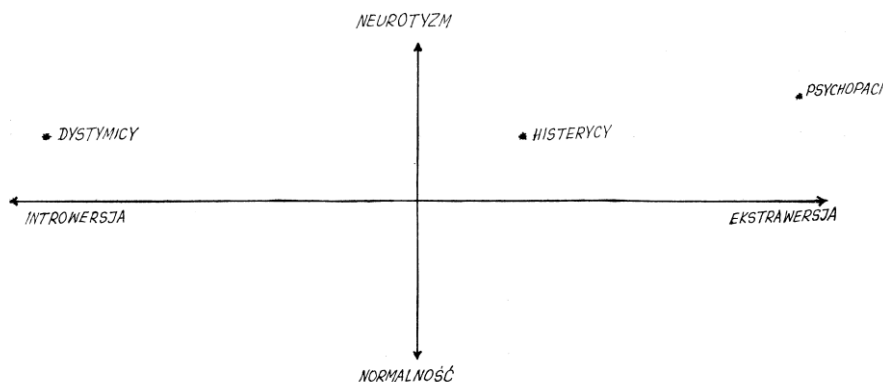
zalicza do najważniejszych wymiarów osobowości. Na tej podstawie można określić osoby skłonne do niewłaściwych zachowań. Zaburzenia w zachowaniu mające podłoże neurotyzmu wynikają z poziomu lęku. Z nadmiernego lęku wynikają zaburzenia dystymiczne (histeryczne), natomiast z niedostatku lęku wynikają zaburzenia psychopatyczne. Zachowania przestępcze Eysenck warunkuje stopniem neurotyzmu. Wysoka neurotyczność wraz ze średnim lub dużym nasileniem ekstrawersji może stać się źródłem zachowań społecznych (Strelau, 1992a; Gierowski, 2000).

Eysenck podaje, że ludzie uzyskujący wysokie wyniki w wymiarze psychotyzyму najczęściej są egocentryczni, agresywni, podejrzliwi, bezosobowi, niewzruszeni w obliczu okrucieństwa wobec zwierząt, dzieci i innych ludzi, są zimni i w ogóle nieco antyspołeczni. Często się ich znajduje wśród przestępców, psychopatów („moralnych imbecyli”) i psychotyków; stąd ten czynnik został określony jako „P”, gdyż zawiera psychotyzm, psychopatię i paranoję. Termin psychotyzm sugeruje, że mamy tu wymiar osobowości, który predysponuje osobę do psychozy i towarzyszącymi zaburzeniami psychopatii, przestępczości, alkoholizmu, nadużywania substancji psychoaktywnych itd., nie zakładając rzeczywistej diagnozy klinicznej-tu też, jak i w przypadku neurotyzmu, predyspozycje nie są same przez siebie wystarczające do tego, żeby wywołać zaburzenia; potrzebna jest jakaś zewnętrzna presja” (Eysenck, Nias, 1979; Tsirigotis, 2008).

Czynnik psychotyzymu jest równoznaczny z grupą korelujących ze sobą cech zachowania będących wskaźnikami predyspozycji do zaburzeń psychotycznych, przy czym w normalnej populacji występuje on jako zmienna ciągła i jest niezależny od wymiarów neurotyzmu i ekstra/introwersji. Po analizie wyników badań eksperymentalnych, Eysenck doszedł do wniosku, że obraz zaburzeń psychotycznych u danej osoby zależy od pozycji, które ona zajmuje na skalach pozostałych wymiarów osobowości, co jest widoczne na rysunku 1 (Eysenck, 1968; Tsirigotis, 2008).

Inteligencja odzwierciedla poziom umysłowy człowieka i umiejętność działania z wykorzystaniem posiadanej wiedzy i doświadczenia. Jak stwierdził Stern, jest to zdolność do przystosowania się do nowych warunków i do wykonywania nowych zadań poprzez wykorzystanie myślenia. Z poziomem inteligencji wiążą się takie cechy ośrodkowego układu nerwowego jak szybkość przebiegu procesów nerwowych. Inteligencja przejawia się w efektywności działań. Zależy ona od stanu fizycznego i psychicznego organizmu oraz motywacji, wiedzy i umiejętności jednostki. Za inteligentną uznaje się osobę bystrą, pojętą, która potrafi adekwatnie reagować w różnych okolicznościach i odmiennych warunkach, to osoba gotowa do podejmowania szybkich decyzji (Strelau, 1992b).

Rys. 1. Organizacja osobowości: Trójwymiarowe przedstawienie

Źródło: (Eysenck, 1968; Tsirigotis, 2008)

Wielu badaczy zajmujących się zagadnieniem etiologii przestępczości było zdania, że niski poziom intelektualny (zwłaszcza upośledzenie umysłowe) jest istotnym czynnikiem kryminogennym. Tylko nieliczne badania potwierdziły taki pogląd, podczas gdy z innych nie wynika by obniżona inteligencja warunkowała zachowania przestępcze. Wyniki badań potwierdzają natomiast, że upośledzenie umysłowe ma wpływ na przystosowanie społeczne. Młodzież z nieznacznym stopniem upośledzenia spotyka się z takimi samymi wymaganiami społecznymi i szkolnymi, jakie stawia się osobom sprawnym intelektualnie. Nie mogąc poradzić sobie z trudnościami, osoby te spotykają się z niezadowolaniem, krytyką i odrzuceniem przez otoczenie, co wywołuje u nich wrogie nastawienie, bunt i prowadzi do zachowań agresywnych i aspołecznych. Obniżony poziom intelektualny tych osób powoduje, iż nie kwalifikują się do szkół specjalnych przeznaczonych dla dzieci o obniżonej sprawności umysłowej a w szkołach, do których uczęszczają po prostu sobie nie radzą. Fakty te wskazują, że obniżony poziom inteligencji odgrywa dużą rolę w procesie socjalizacji jednostek utrudniając im przystosowanie się do warunków społecznych i w ten sposób przyczyniają się do zachowań naruszających porządek prawny (Gierowski, 2000; Hołyst, 2007). Poza tym osoby o inteligencji niższej niż przeciętna łatwiej ulegają namowom i wpływom innych ludzi, w tym zdemoralizowanych oraz łatwiej można je oszukać i zaangażować w ten sposób w działania przestępcze, z powodu m.in. ich obniżonego krytycyzmu.

Wymienione właściwości biopsychiczne to jedynie pojedyncze elementy ludzkiej aktywności, na którą wpływ wywierają oddziaływania społeczne mające charakter determinujący i wzmacniający. Nasilenie cech związanych z tzw. osobowością psychopatyczną, tj. zaburzenia emocjonalne i właściwa dla nich

nadpobudliwość oraz niski poziom uspołecznienia to niektóre cechy osobowości młodych sprawców przestępstw. Jednostki te charakteryzuje brak pewności siebie, nieradzenie sobie z emocjami, lęk przed interakcją społeczną a obniżony poziom intelektualny utrudnia im kontrolowanie własnych zachowań. Pierwotnie niewykształcona uczuciowość, deficyty w intelekcie, czy uszkodzenia mózgu przyczyniają się do niewystarczającego przystosowania społecznego, podatności na wpływy środowiska i szybciej prowadzą do wykołejenia jednostki.

Streszczenie

Autorzy w pracy tej przedstawiają najważniejsze zagadnienia związane ze środowiskowymi i osobowościowymi determinantami zachowań przestępczych u nieletnich.

Słowa kluczowe: Nieletni, przestępczość, środowisko, osobowość

Summary

The authors in this work represent the most important issues related to the environmental and personality determinants of the juvenile delinquency.

Keywords: Juvenile, delinquency, environment, personality

Bibliografia

Bąk-Buczak E., *Dziewczęta w grupach przestępczych*, „Wychowawca” 2007, nr 2, ss. 12–14.

Biel K., *Przestępczość dziewcząt-rodzaje i uwarunkowania*, WAM, Kraków 2009.

Bilikiewicz T., *Psychiatria kliniczna*, PZWL, Warszawa 1989, t. II.

Czabała Cz.J., Meder J., Sawicka M., *Podstawowe zaburzenia psychiczne* [w:] Strelau J. (red.), *Psychologia. Podręcznik Akademicki*, GWP, Gdańsk 2000, t. 3, ss. 583–603.

Eysenck H.J., *The Scientific Study of Personality*, Routledge and Kegan Paul, London 1968.

Eysenck H.J., Nias D.K.B., *Sex, Violence, and the Media*, Harper and Row Publishers, New York 1979.

Gierowski J.K., *Psychologiczne wyznaczniki przestępczości*, [w:] Strelau J. (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, tom 3, GWP, Gdańsk 2000, t. 3, ss. 710–729.

Hołyst B., *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1991.

Hołyst B., *Kryminologia*, Lexis Nexis, Warszawa 2007.

Kołąkowska-Przełomiec H., *Przestępczość i nieprzystosowanie społeczne nieletnich w genezie przestępczości dorosłych*, PAN, Warszawa-Kraków- Gdańsk 1997.

- Konopnicki J., *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*, PZWS, Warszawa 1966.
- Konopnicki J., *Niedostosowanie społeczne*, PWN, Warszawa 1971.
- Lewicki A., *Psychologia kliniczna w zarysie* [w:] Lewicki A. (red.), *Psychologia Kliniczna*, PWN 1979, ss. 9–157.
- Mościcka L., *Przestępczość nieletnich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, APS, Warszawa 2001.
- Radochoński M., *Wybrane metodologiczne trudności w diagnozowaniu antyspołecznych zaburzeń osobowości* [w:] Urban B. (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*, UJ, Kraków 2001, ss. 29–35.
- Reykowski J., *Osobowość* [w:] Tomaszewski T. (red.), *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa 1992, ss. 155–185.
- Stanik J.M., *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1980.
- Strelau J., *Temperament* [w:] Tomaszewski T. (red.), *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa, 1992a, ss. 7–82.
- Strelau J., *Inteligencja* [w:] Tomaszewski T. (red.), *Psychologia ogólna*, PWN, Warszawa, 1992b, ss. 83–154.
- Tsirigotis K., *Wymiar Psychotyzmu w teorii Eysencka-Pewne implikacje kliniczne dla rodziny*, „Pedagogika Rodziny” 2008, III, ss. 197–207.
- Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży w interakcjach rówieśniczych*, UJ, Kraków 2005.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, WP, Warszawa 1977.
- Zimbardo Ph.G., Ruch F.L., *Psychologia i życie*, PWN, Warszawa 1988.
- Żabczyńska E., *Przestępczość dzieci a szkoła i dom*, WSiP, Warszawa 1974.